

## 2

# Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland

Om de lezer enigszins bekend te maken met Freud en zijn werk worden in dit hoofdstuk de meest markante punten in Freuds leven en werk gegeven, met de nadruk op Freud als schrijver. Voor diegenen die meer willen weten over de achtergronden van Freud wordt verwezen naar de diverse biografieën van Freud, zoals Peter Gay, *Sigmund Freud. Leven en werk* (1989) en Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud* (1953-57).<sup>1</sup> Dit hoofdstuk laat tevens in het kort zien hoe Freud en zijn ideeën in Nederland ontvangen werden en hoe de psychoanalyse zich als beweging heeft ontwikkeld in de twintigste eeuw. Het beoogt geen volledigheid. Een uitgebreid overzicht van de psychoanalyse in Nederland is te vinden in Ilse Bulhof, *Freud en Nederland* (1984), Christien Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland* (1984) en Harry Stroeken, *Freud in Nederland* (1997).<sup>2</sup>

De geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland hangt ook samen met de geschiedenis van de boekuitgaven van Freud in Nederland. Aan de diverse in het Nederlands uitgebrachte boeken van Freud — variërend van enkele losse titels tot een grote publiekseditie — kan men de verschillende stadia van de populariteit van Freud aflezen.

### FREUD ALS PUBLICIST

Sigmund Freud werd in 1856 geboren in een joods gezin in Freiberg, destijds Oostenrijks, nu Tsjechisch en Příbor geheten. Zijn vader, Kallaman Jacob Freud, was handelaar in wol. Toen Freud vier jaar oud was, vertrok de familie naar Wenen, waar Freud vrijwel zijn gehele leven zou wonen en werken. Hij kreeg een betrek-

### *Freud als publicist*

kelijk vrije opvoeding, waarin het joods zijn niet sterk werd benadrukt, maar hij kreeg wel bijbelse geschiedenis mee. Van die bijbelse kennis zou Freud in zijn theorievorming veelvuldig gebruik gaan maken. Vele voorbeelden en vergelijkingen in zijn werk ontleende hij aan de bijbel, het door hem meest geciteerde boek. Hoewel Freud zijn joodse afkomst nimmer heeft geloofd, was hij bezorgd dat de psychoanalyse als 'joodse' wetenschap terzijde geschoven zou worden.

Freud hield bijzonder veel van lezen en schrijven. Op het gymnasium was hij altijd de primus van de klas en viel hij op door zijn uitstekende schrijfstijl. Al op jeugdige leeftijd had hij, dankzij het bezit van een eigen bibliotheek, veel gelezen, in verschillende talen. Vooral van Shakespeare en van Goethe was hij een bewonderaar, maar ook het werk van een relatief onbekende schrijver als Multatuli las hij graag.<sup>3</sup> Hij noemde zichzelf een 'boekenwurm': 'Ich wurde ein Bücherwurm, also einer, dessen Lieblingsspeise Bücher sind.'<sup>4</sup>

Na zijn schoolopleiding besloot Freud medicijnen te gaan studeren, gestimuleerd door de theorieën van Darwin en het aan Goethe toegeschreven opstel 'Über die Natur'. In 1881 behaalde hij zijn artsexamen. Maar eigenlijk had Freud veeleer een wetenschappelijke, psychologische belangstelling, zoals hij in 1925 in zijn *Selbstdarstellung*, in het Nederlands vertaald als *Zelfportret*, schreef:

'Eerder werd ik door een soort van weetgierigheid bewogen, die echter meer op menselijke verhoudingen dan op natuurlijke objecten betrekking had, terwijl ik ook de waarde van de observatie als belangrijk middel om deze weetgierigheid te bevredigen nog niet had ingezien. Mijn fascinatie door het Bijbelverhaal (bijna meteen zodra ik de kunst van het lezen had eigen gemaakt), had, zoals ik veel later heb beseft, een duurzame invloed op de richting van mijn belangstelling.'<sup>5</sup>

De eerste publicaties van Freud bewogen zich vooral op het terrein van de neurofysiologie, waarvan zijn boeken over afasie en kinderverlamming de bekendste zijn.<sup>6</sup> Hij vertaalde daarnaast in

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

zijn beginperiode vier essays van John Stuart Mill uit het Engels, over Plato, over vrouwenemancipatie, over het socialisme en over de positie van de arbeider.<sup>7</sup>

In 1885 vertrok Freud met een reisbeurs naar Parijs om bij de befaamde neuroloog Jean-Martin Charcot in het Hôpital de la Salpêtrière colleges te volgen, waarvan hij uitgebreid verslag deed.<sup>8</sup> Charcot was destijds beroemd om zijn behandeling van hysteric met hypnose. Freud was bijzonder onder de indruk van Charcot:

‘Van alles wat ik bij Charcot zag maakten zijn laatste onderzoeken inzake de hysteric, die ten dele nog onder mijn ogen verricht werden, de meeste indruk op mij. Dus het bewijs van de echtheid en wetmatigheid der hysterische verschijnselen [...], van het veelvuldig voorkomen van hysteric bij mannen, de opwekking van hysterische verlammingen en contracties door hypnotische suggestie [...].’<sup>9</sup>

Freud was zodanig geïmponeerd door Charcot dat hij aanboddiens Franse colleges in het Duits te vertalen, een aanbod dat Charcot accepteerde. Eenmaal terug in Wenen, opende Freud in 1886 zijn privé-praktijk, waarin hij aanvankelijk zelf ook gebruikmaakte van de hypnose.

Het verblijf in Parijs markeert een geleidelijke overgang in Freuds publicaties van neurologie naar hysteric, hypnose, suggestie en psycho-neurosen.<sup>10</sup> In 1889 reisde hij bovendien naar Nancy waar Liébeault en Bernheim school maakten. Zij hielden zich bezig met hypnotische suggestie. Beide mannen ontmoette hij persoonlijk. Freud vergaarde in Nancy ‘zeer sterke indrukken van de mogelijkheid van machtige psychische processen, die toch aan het bewustzijn van de mens verborgen blijven’.<sup>11</sup> Van Bernheim vertaalde Freud in 1892 het boek *Hypnotisme, suggestion et psychothérapie*.<sup>12</sup> Maar zijn belangstelling ging tegelijkertijd uit naar theoretische aspecten. Hij schreef in 1895 *Entwurf einer Psychologie*,<sup>13</sup> een poging om de psychologie op een natuurwetenschappelijke basis te stellen. Deze tekst publiceerde hij niet, maar werd in 1952 postuum uitgegeven.

### *Freud als publicist*

Nogal eens wordt het boek *Studien über Hysterie*, dat Freud met zijn mentor en collega-vriend Joseph Breuer in 1895 publiceerde, als het eigenlijke startpunt van de psychoanalyse gezien.<sup>14</sup> Had Freud al een mogelijk verborgen menselijk bewustzijn in Nancy opgemerkt, in dit boek schreven Breuer en hij — aan de hand van Breuers beschrijving van zijn patiënte Anna O. en vier gevallen van Freud — voor het eerst openlijk over onbewuste psychische processen en ‘catharsis’: het bewustmaken van traumatische herinneringen en, zodoende, het afreageren van affecten. Maar het waren onder andere de meningsverschillen met Breuer die Freud echt de psychoanalyse in zouden voeren. In tegenstelling tot Breuer was Freud er namelijk van overtuigd dat bij het ontstaan van hysterie de seksualiteit een hoofdrol speelde. Een jaar na hun gezamenlijke publicatie bemerkte Freud het belang van de seksuele ervaringen in de vroege jeugd, ‘[...] excitaties van seksuele aard, hetzij seksuele conflicten, hetzij nawerkingen van vroegere seksuele ervaringen’.<sup>15</sup> Vervolgens introduceerde hij de leer van de verdringing en van de weerstand. De behandeling van patiënten noemde hij vanaf nu ‘psychoanalyse’, het blootleggen van de verdringing, onder andere door middel van de ‘vrije associatie’: het vrij kunnen uiten van alles wat een patiënt denkt en voelt. De taal, het woord, stond centraal.

In zijn beroemde boek *Die Traumdeutung* (1900)<sup>16</sup> bracht Freud zijn tot dusverre gevonden inzichten samen. De droom was volgens hem de ‘koninklijke weg’ naar het onbewuste. Ook repte hij hier voor het eerst over het Oedipus-complex, waarbij het jonge kind seksuele verlangens heeft naar de ouder van het andere geslacht. Alhoewel het lang duurde om de eerste druk van *Die Traumdeutung* te verkopen — er werden amper zeshonderd exemplaren in de Duitssprekende landen verkocht, maar vervolgens verschenen er tijdens Freuds leven verscheidene herdrukken — en er vele verontwaardigde reacties op kwamen, beschouwde Freud dit boek als zijn beste en belangrijkste publicatie. Zo schreef hij in zijn voorwoord van de derde herziene Engelse druk in 1931:

‘Dit boek, met de nieuwe bijdrage aan de psychologie die de wereld in verbazing bracht toen het verscheen (1900), blijft in

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

hoofdzaak ongewijzigd. Het bevat, zelfs naar mijn huidige oordeel, de meest waardevolle van alle ontdekkingen die de fortuin mij heeft vergund te doen. Een inzicht als dit valt iemand maar één maal in zijn leven te beurt.<sup>17</sup>

*Die Traumdeutung* werd een jaar later gevolgd door *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*.<sup>18</sup> Het onbewuste speelde volgens Freud ook in het dagelijks leven van normale mensen. Men kon dat onder andere afleiden uit 'Fehlleistungen', zoals versprekingen en verschrijvingen, en het vergeten van bepaalde zaken. Toeval bestond in Freuds ogen niet, vaak droeg een bepaalde handeling volgens hem een verborgen betekenis.

Een andere belangrijke ontdekking van Freud was het belang van de kinderlijke seksualiteit. In *Studien über Hysterie* en in *Die Traumdeutung* had hij al gerept over de infantiele seksualiteit, maar pas in zijn boek *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* (1905)<sup>19</sup> maakte hij deze observatie geheel expliciet. Seksuele ontwikkeling bij kinderen verliep volgens Freud daarbij in drie fasen: de orale, de anale en de genitale fase. Het boek bracht een schok teweeg in het toenmalige denken over seksualiteit, ook bij vakgenoten.

Freud schreef ondanks de heftige kritiek gestaag door. Vanaf 1910 werkte hij grofweg aan twee hoofdlijnen: enerzijds een verdieping van zijn theorie en behandeling, en anderzijds een verbreding en toepassing van de psychoanalyse op cultuur en maatschappij. Wat betreft de theoretische uitwerking en verdieping zijn de volgende publicaties belangrijk. In 1910 verscheen *Über Psychoanalyse*,<sup>20</sup> een verzameling collegevoordrachten die Freud, op uitnodiging van de hoogleraar psychologie G. Stanley Hall, gehouden had aan de Clark University in Massachusetts in de Verenigde Staten. Het was het eerste boek van Freud dat in het Nederlands werd vertaald en uitgegeven. Later vatte Freud zijn denkbeelden samen in *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, zijn bestverkochte boek.<sup>21</sup> Een verdergaande verdieping in Freuds theorievorming is te zien in zijn in 1923 gepubliceerde boek *Das Ich und das Es*.<sup>22</sup> Hier verving Freud zijn topische model — waarin de psyche werd onderverdeeld in de systemen 'bewust', 'voorbewust' en 'onbewust' — door een structureel model, met daarin de bekende

### *Freud als publicist*

psychische instanties 'Ik', 'Es' en 'Boven-Ik', die in dynamische verhouding tot elkaar staan. Freud was er als theoreticus op gespist dat men de psychoanalyse als theorie en wetenschap serieus zou nemen en hekelde de critieken:

'Ik heb het altijd als een grove onrechtvaardigheid gevoeld dat de mensen geweigerd hebben de psychoanalyse als iedere andere wetenschap te behandelen. Deze weigering uitte zich in het aanvoeren van de meest obstinate bezwaren. Men droeg de psychoanalyse voortdurend haar onvolledigheid en tekortkomingen na; terwijl het duidelijk is dat een op waarneming gebaseerde wetenschap geen andere keuze heeft dan haar bevindingen bij stukken en brokken uit te werken en haar problemen stap voor stap op te lossen. Wederom werd de psychoanalytische theorie, toen ik voor de seksuele functie de daaraan zo lang onthouden erkenning poogde te verkrijgen, gebrandmerkt als 'panseksualisme'. En toen ik de nadruk legde op het tot dusver veronachtzaamde belang van de toevallige indrukken uit de vroegste jeugd, werd mij gezegd dat de psychoanalyse constitutionele en erfelijke factoren ontkende — terwijl het in de verste verte niet bij mij was opgekomen dat te doen. Het ging hier om tegenspraak tot iedere prijs en met alle middelen.' <sup>23</sup>

Over de psychische behandeling van zijn patiënten schreef Freud eveneens graag en uitvoerig. Bekend zijn de gevalbeschrijvingen: 'Dora', een jonge vrouw met hysterische verschijnselen; 'Kleine Hans', een kleine jongen met een fobie voor paarden; 'De Rattenman', een jongeman die te kampen had met dwangmatige angsten en geweldsimpulsen; 'De Wolfenman', een Russische man met dwangneuroses die als kind bang was voor wolven. Kenmerkend is dat Freud op meevoelende toon schreef, zonder te veroordelen. Zo schrijft de psychiater A. van Dantzig in zijn begeleidend voorwoord van de Nederlandse uitgave van Freuds *Ziektegeschiedenissen* :

'Het gaat om levende mensen, hun problemen en mogelijkheden worden ons levensecht voorgesteld, we kunnen meevoelen hoe moeilijk ze het hebben en hoe ze klemzitten tussen hoe ze

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

het zouden willen hebben en waar ze genoeg mee moeten nemen. We kunnen begrijpen dat zij hun gevoel moeten veranderen om hun wereld leefbaar te houden, en we voelen de uitzietsloosheid mee waarin ze gevangen zitten. Zonder Freud zouden we zo niet naar mensen kijken, en zouden we niet in staat zijn om langzamerhand steeds beter te begrijpen hoe ingewikkeld mensen met hun gevoelens om moeten gaan om een deel van leven te houden.’<sup>24</sup>

Vertrekkend vanuit levensbeschrijvingen en gevalsstudies maakte Freud, met name in de tweede helft van zijn leven, zijn terrein steeds breder, naar analyses van cultuur en maatschappij toe. Hij schreef steeds meer over cultuur, over sociale psychologie en over culturele antropologie. De psychoanalyse was, in Freuds ogen, ook in staat om de menselijke cultuur in zijn geheel te verhelderen. Zo was Freud al in 1912 gestart met zijn verhandeling *Totem und Tabu*,<sup>25</sup> waar hij inging op het incestverbod, het totemisme, het verlangen naar de vadermoord en het magisch denken. Ook dit boek was een van zijn lievelingswerken en hij zou er later steeds veelvuldig uit citeren. Thomas Mann was er zeer van onder de indruk:

‘Zou men mij vragen welke van de stoutmoedige en revolutionaire bijdragen van Sigmund Freud tot de kennis van de mens op mij de sterkste indruk heeft gemaakt en welk van zijn literaire werken mij het eerst voor de geest komt als zijn naam valt, dan zou ik zonder aarzelen de grote, vierdelige verhandeling over *Totem en taboe* noemen. [...] Zuiver artistiek gezien ongetwijfeld het hoogtepunt onder Freuds werken, een meesterwerk dat qua opbouw en literaire vorm op één lijn staat met alle grote voorbeelden van Duitse essayistiek.’<sup>26</sup>

Een half jaar na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog publiceerde Freud *Zeitgemässes über Krieg und Tod*<sup>27</sup> — een boek dat ook snel in het Nederlands werd vertaald — waarin hij schreef over de ontgoocheling en de teleurstellingen die de oorlog met zich meebracht en over de dood in het algemeen. Grote en bekende pu

### *Freud als publicist*

blicaties op het terrein van zijn cultuuranalyse zijn verder *Massenpsychologie und Ich-analyse* (1921),<sup>28</sup> waarin hij inging op groepsprocessen in de maatschappij, *Die Zukunft einer Illusion* (1927),<sup>29</sup> een betoog over de religie als kinderlijke wensdroom, en ten slotte het beroemde *Das Unbehagen in der Kultur* (1930),<sup>30</sup> waarin Freud zijn visie uiteenzette over de mens die in conflict is met de cultuur en met zichzelf.

Het bovenstaande biedt niet meer dan een glimp op de enorme productiviteit van Freud. Men kan zeggen dat zijn leven geheel in dienst stond van 'die Sache': de ontwikkeling en verspreiding van de psychoanalyse. In de beginjaren van zijn carrière ondervond Freud veel tegenstand en tegenwerking. Wat hij schreef was zo nieuw en revolutionair, dat het in eerste instantie veel onbegrip en weersin opriep, ook in Nederland. Freud noemde dit zelf de jaren van 'splendid isolation'.

Freud heeft van jongs af tot vrijwel het einde van zijn leven geschreven, zijn schrijfdrift was enorm. Schrijven en wetenschapsbeoefening vielen bij hem vrijwel samen. De diversiteit in zijn werk is daarbij eveneens opvallend. De veelzijdigheid blijkt niet alleen op inhoudelijk niveau, maar ook op tekstueel niveau. Freud schreef essays, artikelen, boeken, voorwoorden, referaten, recensies, voordrachten, necrologieën. Hij schreef en vertaalde ook in en naar het Engels en Frans en las nog in diverse andere talen: Latijn, Grieks, Hebreeuws, Italiaans en Spaans.

Naast zijn wetenschappelijk werk schreef Freud ook talloze brieven aan vrienden en collega's. Er wordt van uitgegaan dat Freud ongeveer twintigduizend brieven heeft geschreven, waarvan er circa veertienduizend bewaard zijn.<sup>31</sup> Zo correspondeerde hij intensief met zijn collega's Carl Gustav Jung, Sandor Ferenczi, Karl Abraham, Ernest Jones, Ludwig Binswanger, maar ook met intimi zoals zijn verloofde Martha Bernays, en schrijvers als Stefan Zweig. Veel hiervan is uitgegeven en verdere uitgaven staan gepland.<sup>32</sup> Schrijven was voor Freud een dagelijkse behoefte.

Freuds schrijfstijl wordt in het algemeen geroemd om zijn literaire kwaliteiten. Hij werd ook verschillende malen genomineerd voor de Nobelprijs voor de Literatuur, maar hij heeft deze uiteindelijk niet ontvangen. Wel ontving hij in 1930 de prestigieuze



2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van  
de psychoanalyse in Nederland*



Voorplaten en titelpagina's van tweede en eerste drukken van *Die Zukunft einer Illusion* (1928) en *Das Unbehagen in der Kultur* (1930).

### *Freud als publicist*

Goethe-prijs, toegekend door de stad Frankfurt. Kenmerkend voor Freuds stijl zijn de kernachtige formuleringen, zijn beeldspraken en woordspelingen, zijn retoriek, maar ook de diepgang van argumentatie, en een zekere speelsheid en gemak waarmee hij schreef. Walter Muschg schreef over Freud in 1958:

‘In de eerste werken van Freud zijn reeds die elementen vervat van een prozaschrijver van formaat: een spontane aandrang tot vertellen, een aangeboren zinnelijke liefde voor het woord, aanschouwelijkheid, klankmatige en ritmische sensibeleit, en een verbondenheid met de literatuur en met het dagelijks leven van de taal.’<sup>33</sup>

#### FREUD ALS UITGEVER

Freuds liefde voor boeken sprak niet alleen uit het schrijven ervan en het lezen en verzamelen, maar ook aan het uitgeven en verspreiden ervan. Aanvankelijk publiceerde Freud zijn artikelen in medische vakbladen zoals het *Wiener Medizinische Wochenschrift* en het *Neurologische Zentralblatt*. Freuds eerste boek, *Zur Auffassung der Aphasien*,<sup>34</sup> verscheen in 1891 bij de Weense wetenschappelijke uitgeverij Franz Deuticke, waar veel geleerden van de Weense medische faculteit hun werk publiceerden. Deuticke bleef jarenlang Freuds vaste uitgever. Freud hechtte er belang aan waar en wanneer zijn werk werd uitgegeven. Zo hield hij zelf een publicatie-overzicht bij van zijn eigen werk: een tabel van al zijn publicaties, met daarin vermeld de rubrieken ‘werken’, ‘chronologie van drukken’, en ‘vertalingen’. Ook de Nederlandse vertalingen van Freuds boeken staan in zijn bibliografie vermeld.<sup>35</sup> Freud heeft deze chronologische lijst, uiteindelijk bestaande uit zes bladzijden, tot in 1935 bijgehouden, waarbij hij zijn laatste werk *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* als voornemen noteerde.

Naarmate Freud in het begin van de twintigste eeuw meer bijval en erkenning kreeg — zo werd hij in 1902 tot buitengewoon hoogleraar benoemd aan de Weense medische faculteit, organiseerde hij de zogenaamde ‘woensdagavondbijeenkomsten’ waar

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

vele psychoanalytici kwamen, en richtte hij in 1910 de Internationale Psychoanalytische Vereinigung op — wijzigde hij zijn publicatiepolitiek. Zijn bemoeienis met het uitgeven werd groter. Freud wenste onafhankelijk te zijn en had publicatiemedia op het oog waar uitsluitend psychoanalytische ideeën voor het voetlicht werden gebracht. In 1909 verscheen daarom onder zijn leiding en dat van de Zwitserse psychiater Eugen Bleuler het *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*, dat door Jung werd geredigeerd en door Franz Deuticke werd uitgegeven. Na de breuk met Jung, in 1914, hernoemde Freud het blad tot *Jahrbuch der Psychoanalyse*. In 1913 richtte Freud het officiële orgaan van de Internationale Psychoanalytische Vereinigung op, het *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse*, dat bovendien onder zijn redactie stond. Freud was inmiddels van uitgever gewisseld, het tijdschrift werd uitgegeven door de Weense boekhandelaar en uitgever Hugo Heller. Heller was dicht betrokken bij de psychoanalyse, hij nam bijvoorbeeld deel aan de woensdagavondbijeenkomsten bij Freud thuis. Een jaar eerder, in 1912, was Heller al uitgever geworden van het tijdschrift *Imago*, dat zich richtte op de toepassing van de psychoanalyse en onder redactie stond van Otto Rank en Hanns Sachs. In beide tijdschriften publiceerde Freud regelmatig artikelen en essays. Maar het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog had een aanzienlijk abonneeverlies tot gevolg waardoor het voortbestaan van beide tijdschriften in gevaar werd gebracht. Hugo Heller was, ongetwijfeld om financiële redenen, gedwongen om de uitgave van beide tijdschriften te stoppen. Freud besloot daarop het heft geheel in eigen handen te nemen.

In 1919 startte hij — met een som geld die Anton von Freud, een Hongaarse zakenman die tevens patiënt was van Freud, na zijn dood had nagelaten — een eigen uitgeverij: de Internationale Psychoanalytische Verlag. Freud beschouwde een eigen psychoanalytische uitgeverij als heel belangrijk want hierdoor konden zuiver psychoanalytische ideeën gestaag en betrouwbaar verspreid worden. In de Oostenrijkse boek- en uitgeverijwereld nam de Verlag een bijzondere positie in, omdat zij in principe geen winstoogmerk droeg en een beperkt, gespecialiseerd uitgaveprogramma had. De uitgeverij droeg als imprint Wenen /Leipzig. Oostenrijkse schrij-

### *Freud als uitgever*

vers en uitgevers en boekhandelaren waren in hoge mate afhankelijk van de Duitse boekenmarkt. De Verlag had daarom de distributeur Volckmar in Leipzig aangetrokken, zodat de publicaties van de Verlag in de Duitse boekwinkels terechtkwamen.<sup>36</sup> Freud gaf voortaan al zijn werk in zijn eigen uitgeverij uit, die vanaf 1921 geleid werd door de letterkundige Adolf Josef Storfer en na 1932 door Freuds zoon Martin. De uitgeverij had overigens, ondanks de groeiende backlist, een moeilijk bestaan. Regelmatig waren er financiële crises, waaraan maar met moeite het hoofd geboden kon worden. Vooral in 1932 stond de onderneming, net als vele Oostenrijkse uitgeverijen als gevolg van de groeiende economische crisis, er financieel gezien heel slecht voor. Freud deed een dringende persoonlijke oproep aan alle internationale psychoanalytische verenigingen om geld te doneren ten behoeve van de uitgeverij. Met Pasen 1932 schreef hij in een rondschrijven aan de voorzitters van deze psychoanalytische verenigingen over de uitgeverij:

‘Er sollte die psychoanalytische Literatur unabhängig machen von der Willkür der Verleger, die an unsere Sache nicht interessiert waren, sollte den Autoren aus unsere Kreisen bequeme Wege in die Öffentlichkeit eröffnen und gleichzeitig ihre Werke wie durch eine Art von offizieller Aichung von der Masse der pseudo-analytischen Produktion abheben. [...] Vom Währungssturz an liesz aber nicht vermeiden, dasz er immer tiefer in Schulden geriet. [...] Ich selbst suchte die Situation dadurch zu erleichtern, dasz ich meine Autorhonorare beim Verlag stehen liesz, die im Laufe dieses Jahrzehntes die Höhe von beinahe Dollar 20.000,- erreicht habe. [...] Sie haben gehört, dasz der Verlag meine Schöpfung ist, mein Kind. Und Sie wissen, mann will seine Kinder nicht überleben, will ihnen vielmehr die Existenz nach seinem eigenen Abgang versichern. [...] Für unsere beide offiziellen Zeitschriften (‘Internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse’ und ‘Imago’) hätten wir wahrscheinlich Verleger gefunden [...], aber die ganze reiche und schöne Literatur, die die Mitglieder der I.Psa. Vereinigung in diesem Jahrzehnt geschaffen haben, wäre nicht zustande gekommen oder nur vereinzelt, zersplittert und mit Untauglichem vermengt,

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van  
de psychoanalyse in Nederland*

wenn der Verlag sie nicht zum Leben befördert hätte. [...] Ich habe reichlich Geldopfer für die Analyse gebracht, warum nicht auch Sie, jeder nach seinem Masz?' <sup>37</sup>

Het bovenstaande tekent Freud als man van het boek, en laat zien hoe diep verwant hij zich met de uitgeverij voelde. Ook nu overleefde de uitgeverij, dankzij steun van vele collega's in binnen- en buitenland, deze zware financiële crisis. Maar slechts een jaar na deze overwinning viel Freuds werk ten prooi aan het oprukkende antisemitisme. In 1933 verbrandden de nazi's in Berlijn zijn geschriften. Freuds werk was de vierde op de brandstapel, waarbij geroepen werd: 'Gegen seelensentzende Überschätzung des Trieb - lebens! Für den Adel der menschlichen Seele! Ich übergebe dem Feuer die Schriften von Sigmund Freud.' <sup>38</sup> In 1936 verloor de uitgeverij vrijwel haar belangrijkste afzetgebied, Duitsland, vanwege de beslaglegging door de Gestapo op Freuds werk bij de distributeur Volckmar. In 1938, na de Anschluss van Oostenrijk bij Duitsland, werd de uitgeverij uiteindelijk gedwongen tot sluiting. Freuds boek *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, waarvan hij vastbesloten was dit nog tijdens zijn leven te publiceren, werd derhalve in 1939 in het Duits uitgegeven door de Amsterdamse exil-uitgeverij Allert de Lange, waar ook boeken van onder anderen Stefan Zweig, Joseph Roth en Bertold Brecht werden uitgegeven. <sup>39</sup> Naar zeggen van Freud verkocht zijn Mozes-boek goed. Hij schreef in 1939 in een brief aan Marie Bonaparte: 'Ik schat dat van de Duitse "Mozes" zo'n 1800 exemplaren zijn verkocht.' <sup>40</sup>

Nadat Freuds huis in 1938 doorzocht was door de Gestapo en zijn dochter Anna een dag lang vastgehouden was op het hoofdbureau van politie, week Freud met zijn hele familie uit naar Londen. Daar overleed hij op 23 september 1939.

#### FREUD EN DE PSYCHOANALYSE IN NEDERLAND

##### *Oorsprong, vestiging en volgelingen*

De oorsprong van de psychoanalyse in ons land is grotendeels te herleiden tot de medische wetenschappen. Eind negentiende eeuw was de psychiatrie verweven met de neurologie en hoofdzakelijk

biologisch georiënteerd. Voor psychologische aspecten had men weinig aandacht. 'Zorg om de ziel' was bovendien nog voorname - lijk een taak van de kerk. Er was wel aandacht voor de Franse hyp - nose- en suggestieleer, zoals die van A. Liébeault en J.-M. Charcot. In Nederland werd deze Franse leer nagevolgd door de zenuwart - sen Albert Willem van Renterghem (1846 -1939) en Frederik van Eeden (1860 -1932). De laatste was tevens schrijver en behoorde tot de beweging van de Tachtigers. De psychoanalyse heeft in Neder - land van meet af aan een artistieke, literaire component gehad. Van Renterghem en Van Eeden reisden, net zoals Freud, naar de Franse plaats Nancy om daar Liébeault te ontmoeten, en raakten diep onder de indruk van diens nieuwe behandeling van patiënten met zenuwkwalen. In 1887 richtten Van Eeden en Van Renterghem samen een instituut voor psychotherapie op, het Instituut Lié - beault, gevestigd in de Van Breestraat te Amsterdam. Daar behan - delden zij patiënten met diverse ziektebeelden, zoals toevallen en verlammingen. De behandeling bestond uit het toepassen van hypnose. Daarnaast konden de patiënten uitgebreid over zichzelf vertellen, wat men zou kunnen beschouwen als een voorloper van de catharsistische methode van Breuer en Freud.

Freuds naam is min of meer voor het eerst gaan circuleren tij - dens het Internationale Congres voor Psychiatrie en Neurologie dat in 1907 in Amsterdam gehouden werd. Freud zelf was daar niet aanwezig; Jung verving hem. Kennisname van Freud vond in deze jaren hoofdzakelijk plaats via enkele besprekingen van zijn boeken in de medische en psychiatrische vakbladen, zoals het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* en *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, het officieel orgaan van de Nederlandse Vereeniging voor Psychiatrie en Neurologie, die was opgericht in 1896. Omstreeks 1910 had men in Nederland ernstig rekening te houden met Freud en moest men een standpunt ten opzichte van hem bepalen. Het besef drong steeds meer door dat men als arts/psychiater niet eenvoudig aan deze nieuwe leer voorbij kon gaan. In Nederland was men er met de belangstelling voor Freud vroeg bij. Onder enkele zenuwartsen heerste er een pioniersgeest. 'Freudaanhangers' zoals de artsen Johan Stärcke en zijn broer August Stärcke; de Freud-vertalers Jan van Emden en Albert Willem

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

van Renterghem en ten slotte de psychiaters Leendert Bouman, Johan van Ophuijsen en Arie van der Chijs vormden een hechte en gedreven club. De meesten van hen kenden Freud ook persoonlijk. Freud had bijvoorbeeld de arts Jan van Emden in 1910 persoonlijk ontmoet toen hij op vakantie was aan de Nederlandse kust, bij Noordwijk, en dit liep uit op een hechte vriendschap. Opvallend is dat deze groep mensen een veelzijdige en internationale belangstelling had; niet alleen ging hun aandacht uit naar de medische implicaties van de psychoanalyse, maar ook naar de sociaal-psychologische en cultuurkritische kanten ervan. Met name de gebroeders Stärcke toonden zich sociaal-maatschappelijk geëngageerd, en schuwden bovendien de algemene media niet om over de psychoanalyse te schrijven.

Het centrum van de eerste Nederlandse psychoanalytische activiteiten was gevestigd in Leiden. Het eerste Nederlandse boek van Freud, *Over Psychoanalyse*, dat door Van Emden was vertaald, werd door de Leidse medisch-wetenschappelijke uitgeverij S. C. van Doesburgh uitgegeven in 1912, gevolgd door twee andere Freudtitels in 1913 en in 1917. Bovendien werd Gerbrand Jelgersma, sedert 1899 de eerste hoogleraar psychiatrie aan de universiteit van Leiden, na een aanvankelijk aarzelende opstelling tegenover de psychoanalyse een vurig pleitbezorger voor de psychoanalytische leer. Dit resulteerde in zijn bekende Leidse diesrede *Ongeweten geestesleven* (1914), waarin de psychoanalyse van Freud enthousiast werd besproken. Mede als gevolg hiervan werden Freuds inzichten steeds positiever ontvangen in Nederlandse wetenschappelijke kring. Het was een doorbraak in de geschiedenis van de (internationale) psychoanalyse.

De Nederlandse psychoanalytici waren tijdens de Eerste Wereldoorlog bijzonder productief. In 1917 kwam het tot de oprichting van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse. Deze vereniging werd de zevende afdeling van de Internationale Psychoanalytische Vereinigung, die in 1910 door Freud was opgericht. De Nederlandse tak bestond uit dertien leden, onder wie Jan van Emden, Johannes van der Hoop, Gerbrand Jelgersma, Arie van der Chijs en Johan van Ophuijsen. Het verenigingsleven van de psychoanalyse zou zich kenmerken door vele conflicten, splijtingen, scheuringen

### *Freud en de psychoanalyse in Nederland*

en herenigingen. Al in de beginjaren van de Vereniging had men stevige discussies te verwerken. Er waren vijf analytici die zelf een analyse hadden ondergaan bij Jung, onder wie Van der Hoop, en na de openlijke breuk tussen Jung en Freud in 1914 was dit een precair punt. Ook was men het er in de Vereniging niet over eens of er een verplichte leeranalyse moest komen waarbij een kandidaat in opleiding tot psychoanalyticus zelf ook langdurig in psychoanalyse ging. Moest de Vereniging ook openstaan voor psychiaters die een algemene belangstelling toonden voor de psychoanalyse, maar die niet zelf analyticus wensten te worden?

Dat de psychoanalyse gedijde, ondanks felle tegenstand van onder anderen de Amsterdamse hoogleraar neurologie Cornelis Winkler, blijkt onder andere uit het feit dat de Nederlandse psychoanalytici in 1920 te Den Haag het Zesde Internationale Psychoanalytische Congres organiseerden, waarbij Freud persoonlijk aanwezig was.<sup>41</sup> Freud schreef in 1924 met bewondering over de Nederlandse organisatie van het congres:

‘De Wereldoorlog, die zo veel andere organisaties vernietigd heeft, kon onze “Internationale” niet deren. De eerste bijeenkomst na de oorlog vond in 1920 plaats in Den Haag, op neutraal terrein. Het was ontroerend zoals de Hollandse gastvrijheid zich over de verhongerde en verarmde Midden-Europeanen ontfermde, het gebeurde toen ook, zover ik weet voor het eerst in een verwoeste wereld, dat Engelsen en Duitsers uit wetschappelijke belangen in een vriendschappelijke atmosfeer aan één tafel gingen zitten. De oorlog had in Duitsland en in de westerse landen de belangstelling voor de psychoanalyse zelfs doen toenemen.’<sup>42</sup>

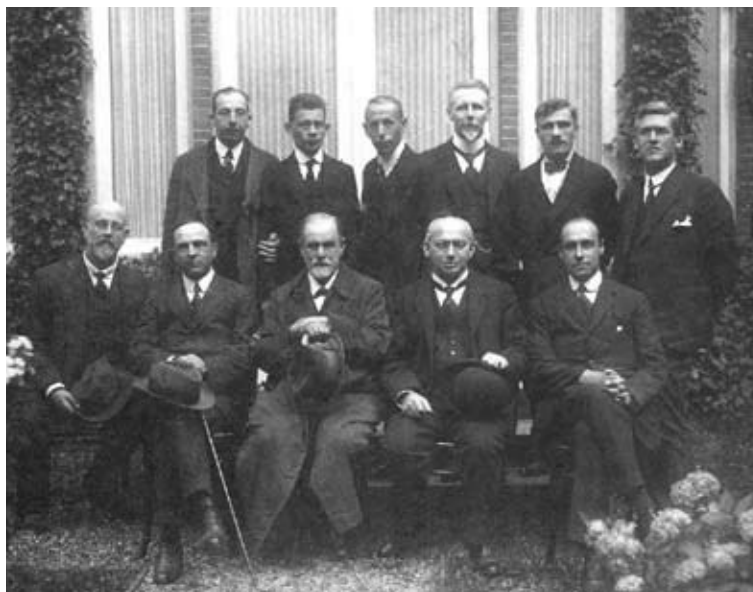
De Nederlandse analyticus August Stärcke hield een sublieme voordracht en ontving voor zijn bijdrage *Psychoanalyse und Psychiatrie* de Freudprijs. Een groot aantal Nederlandse psychoanalytici schreef en publiceerde, zo blijkt uit het *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, dat in 1921 een internationaal overzicht gaf van verschenen artikelen, boekuitgaven en voordrachten.<sup>43</sup> In 1921 werd Freud zelfs benoemd tot erelid van de Nederlandse Vereeni-



2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

ging voor Psychiatrie en Neurologie, een gebeurtenis die laat zien dat Freud op medisch-wetenschappelijk terrein geaccepteerd was, al ging de benoeming niet vanzelf en was er toch nog wel weer stand van enkele artsen.

Rond de hoogleraar psychiatrie Gerbrand Jelgersma ontstond rond 1920 een nieuwe psychoanalytische vereniging: de Leidse Vereniging voor Psychopathologie en Psychoanalyse. Deze vereniging was in vergelijking met de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse liberaler van aard, en richtte zich speciaal op de toepassing van psychoanalyse bij psychose. De doorsnee psychiater beschouwdde het taalgebruik van psychotici als onzin, maar de Leidse school ontdekte in de gestoorde taal de 'zin in onzin'. De aandacht voor 'luisteren en praten' werd in het algemeen in toenemende mate belangrijk gevonden. De psychoanalyse werd daarmee een van de



Zesde Internationaal Psychoanalytisch Congres, Den Haag 1920.  
Staand van links af: H. Sachs, O. Rank, K. Abraham, A. F. Meyer, A. Stern,  
J.W.H. van Ophuijsen. Zittend van links af: J.E.G. van Emden, E. Jones,  
S. Freud, S. Ferenczi, J. C. Flügel.

### *Freud en de psychoanalyse in Nederland*

dominante theoretische richtingen binnen de psychiatrie, naast de fenomenologie en (christelijke) antropologie, waar onder anderen de psychiaters L. Bouman en L. van der Horst representatief voor waren.<sup>44</sup> De subjectieve beleving werd steeds meer als belangrijk gezien, en vooral de psychoanalyse met haar aandacht voor het individu kon in deze behoefte voorzien. De bijdrage van de psychoanalyse lag daarnaast in de verrijking van de diagnostiek en in de uitbreiding aan therapeutische middelen, met name bij neurotische patiënten.<sup>45</sup>

Langzamerhand verspreidde de psychoanalyse zich ook buiten medisch-professionele kringen, met name in literaire circuits. Mede door de Eerste Wereldoorlog raakte Freuds gedachtegoed bekend. Veel mensen, onder wie schrijvers en wetenschappers, snakten naar een betere wereld en zij meenden dat de psychoanalyse hier een uitkomst kon bieden. Psychoanalytici publiceerden in niet-medische bladen over psychoanalyse, onderwerpen uit de kunst en literatuur werden aan een psychoanalytische wijze onderworpen, en ook niet-psychoanalytici schreven over psychoanalyse. In de verspreiding van Freuds gedachtegoed in brede kring speelde de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur — nu beter bekend onder de naam De Wereldbibliotheek — een pioniersrol. Tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog maakte deze Amsterdamse uitgeverij het werk van Freud voor het eerst toegankelijk en betaalbaar voor het algemene leespubliek. Zij gaf gedurende een lange periode — vanaf 1916 tot en met de jaren vijftig — vijf boeken van Freud uit, die geruime tijd in de handel zijn geweest. De literator en uitgever Nico van Suchtelen (1878–1949), die het freudiaanse onbewuste vooral zag als een bron van creativiteit, ongekende mogelijkheden, goedheid en spiritualiteit, was de aanjager van de Freud-publicaties. Zijn interesse voor de psychoanalyse ontwikkelde zich gelijktijdig met en vanuit het spiritisme, dat in de jaren twintig opgang maakte. Freud werd hierdoor een ‘bekende’, in weerwil van de paternalistische terughoudendheid in medische en ook confessionele kringen om Freuds leer voor een groot publiek toegankelijk te maken. Met Freuds nadruk op seksualiteit en vooral zijn kritische beschouwing van religie hadden nog altijd veel mensen moeite.

*Verstarring en versmalling*

De bevoegenheid bij de mensen die zich tot de psychoanalyse voel - den aangetrokken verdween echter grotendeels in de jaren dertig. De psychoanalyse werd niet meer beschouwd als een stroming die ook maatschappelijke problemen aan de kaak stelde, maar die zich voornamelijk richtte op de medische behandelpraktijk. De psychoanalyse werd uitsluitend als psychotherapie gezien en min - der als algemeen sociaal-kritische theorie. Freuds geschriften over maatschappij en cultuur(kritiek) vonden daarom nog maar weinig weerklink. Dit stond in grote tegenstelling tot het streven van bijvoorbeeld August Stärcke, die Freuds sociaal-psychologische opvattingen sterk benadrukte en had aangedrongen op sociale hervormingen. Illustratief is dat er in 1930 een nieuwe vereniging werd opgericht, de Nederlandsche Vereeniging voor Psychothera - pie, waar naast de psychoanalyse ook de catharsistherapie en de psychagogie een plek kregen.<sup>46</sup>

In het psychoanalytische verenigingsleven speelden zich in de jaren dertig bovendien diepgaande conflicten af, conflicten die de psychoanalytische vakwereld en de opleiding tot psychoana - lyticus volgens Stroeken tot op de dag van vandaag sterk hebben bepaald.<sup>47</sup> De meningsgeschillen die al vanaf de oprichting van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse speelden — de kwes - tie van de verplichte leeranalyse en de jungiaanse controverse — verhevigden zich midden in de jaren dertig, toen joods-Duitse psy - choanalytici naar Nederland vluchtten en hier hun psychoanalyti - sche werk wilden voortzetten. Onder de Duitse immigranten wa - ren psychoanalytici die geen opleiding tot arts of psychiater had - den gevolgd, of in ieder geval niet als zodanig waren erkend voor de Nederlandse wet. Er ontstond discussie of zij — als leek — psy - choanalyses mochten uitvoeren en gewoon lid konden worden van de Vereniging. Overigens werden deze aarzelingen mede gevoed door de angst van veel psychoanalytici voor hun broodwinning. Ook rees de vraag of men zich als Nederlandse vereniging moest conformeren aan de regels en wensen van de Internationale Psy - choanalytische Vereinigung.

De kwesties werden door de komst van Jeanne Lampl-de Groot (1895-1987) min of meer opgelost. Jeanne de Groot, die geenes -

### *Freud en de psychoanalyse in Nederland*

kunde had gestudeerd en verschillende keren bij Freud in psychoanalyse was geweest, kwam in 1938 met haar man Hans Lampl vanuit Berlijn naar Nederland. Zij werden beiden lid van de Vereniging voor Psychoanalyse, die nu 31 leden telde en negen opleidingskandidaten. Jeanne onderhield hechte en langdurige contacten met Freud en was bevriend met zijn dochter Anna. Vanwege deze persoonlijke betrokkenheid en ook door haar orthodox-freudiaanse houding was haar gezag, vooral onder diegenen die een psychoanalytische opleiding volgden, zeer groot. De dood van Freud, in 1939, zal daarbij wellicht een versterkende rol hebben gespeeld. Vanaf de oorlogsjaren werd zij de leidinggevende figuur, die de vereniging — tijdens de Tweede Wereldoorlog min of meer vervangen door de Amsterdamse Psychoanalytische Werkgroep — organiseerde rond de regels van de Internationale Psychoanalytische Vereinigung. Er kwam een gedegen opleiding, met slechts twee geselecteerde opleidingsanalytici: Jeanne Lampl-de Groot en Rick Le Coultre. Ook niet-zenuwartsen kregen toegang tot de opleiding, en de controverse over Jung raakte vanzelf op de achtergrond.

Door de dominantie van Jeanne Lampl-de Groot raakte de psychoanalyse echter in organisatieverband naar binnen gericht, en was er weinig ruimte om andere geluiden dan de strikt freudiaanse te laten horen. Het ontbrak ook aan inhoudelijke discussie. Twee psychoanalytici, J. H. van der Hoop en A. J. Westerman Holstijn (de laatste weigerde overigens als enige psychoanalyticus tijdens de Duitse bezetting om de Ariërverklaring te tekenen), konden zich niet vereenzelvigen met het in hun ogen schoolse en strakke beleid van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse. Als reactie op de verstarring richtten zij in 1947 een nieuw gezelschap op: het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap,<sup>48</sup> met circa achttien leden. De verhouding tussen beide verenigingen zou lange tijd koel blijven, tot in de jaren negentig. Beide verenigingen werden vaak tegenover elkaar geplaatst, waarbij gesimplificeerde tegenstellingen tussen de Vereniging en het Genootschap werden opgevoerd, zoals orthodox versus liberaal en serieus versus goedkoop. Dat de Vereniging vanaf het begin van de oprichting erkend werd door de Internationale Psychoanalytische Vereinigung, en dat het Genootschap na verschillende vergeefse pogingen te hebben gedaan, pas

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

in 1998 officieel deelvereniging werd van de inmiddels vernoemde International Psychoanalytical Association, voedde de gevoelens van ongelijkheid.

De relatie tussen de psychoanalyse en de academische psychiatrie verslechterde vanaf de jaren dertig. Na de veelbelovende start van de psychoanalyse aan de Leidse universiteit met de diesrede van Jelgersma, bleef een hechte band tussen psychoanalyse en universiteit uit. Gerbrand Jelgersma ging in 1933 met pensioen en zijn opvolger E. A. D. E. Carp kan men niet een psychoanalyticus noemen. De psychoanalyse verloor langzamerhand haar zo snel verworven positie aan de universiteit, ook buiten Leiden. Bulhof spreekt hierover zelfs in termen van een 'afgang'.<sup>49</sup> Er waren weliswaar enkele belangrijke privaattochters psychoanalyse aan enkele universiteiten werkzaam (F. P. Muller in Leiden en J. H. van der Hoop en A. J. Westerman Holstijn aan de Universiteit van Amsterdam), en hoogleraren in de psychiatrie (zoals H. C. Rümke te Utrecht) en psychologie (zoals H. Brugmans te Groningen) maakten wel gebruik van psychoanalytische inzichten, maar zij bleven terughoudend en profileerden zich niet als psychoanalyticus.<sup>50</sup>

De psychoanalyse als beweging verkeerde desondanks in gunstige omstandigheden. In 1946 werd in Amsterdam een centraal instituut voor psychoanalyse opgericht: het Psychoanalytisch Instituut. Anna Freud kwam het openen. In 1947 werd door de Nederlandse psychoanalytici wederom een succesvol internationaal congres georganiseerd, waarbij landen vertegenwoordigd waren die vlak daarvoor nog met elkaar in oorlog waren: 'Bijeenkomst van de Europese psychoanalytici'. Beroemde psychoanalytici namen deel aan dit congres, zoals de Engelse analytici M. Balint, J. Bowlby en D. W. Winnicott en de Franse psychiater J. Lacan. Ook Anna Freud, die zich vooral bezighield met kinderpsychoanalyse, was aanwezig. Internationaal gezien vertakte de psychoanalyse zich steeds meer en er ontstonden diverse theoretische richtingen, zoals de freudiaanse-kleiniaanse stromingen, hoofdzakelijk in Engeland, en de egopsychologie en zelfpsychologie, voornamelijk in de Verenigde Staten. In Nederland was vooral de freudiaanse stroming aanwezig. In de klinische psychiatrie had de psychoanalyse duidelijk voet aan

### *Freud en de psychoanalyse in Nederland*

de grond gekregen, zo ook in de kinderpsychiatrie, waar de in 1958 voor het eerst benoemde hoogleraar Th. Hart de Ruyter in Groningen psychoanalytisch te werk ging.<sup>51</sup> Vele psychoanalytische noties en begrippen, zoals het onbewuste, de verdringing, en het oedipus-complex, waren ook doorgedrongen in het maatschappelijke leven. De psychoanalyse hielp daarmee de kloof te overbruggen tussen het algemene publiek en de (gestichts)psychiatrie, die veelal in kwaad daglicht had gestaan.<sup>52</sup> Tegelijkertijd, maar los daarvan, ontwikkelden zich in het begin van de jaren vijftig de psychofarmaca, die min of meer bij toeval in het tuberculose-onderzoek ontdekt waren. In 1952 werd het eerste anti-psychoticum geïntroduceerd (Largactil), in 1958 volgden de (tricyclische) anti-depressiva (mao-remmers) en in 1960 kwam er effectieve angstbestrijding op de markt (librium).<sup>53</sup> Deze pillen tegen hevige onrust en angst zorgden er ook voor dat behandelaren beter konden communiceren met patiënten.

#### *Maatschappelijke erkenning en bloei*

In de jaren zestig groeide de maatschappelijke interesse voor de psychoanalyse sterk, met name in de geestelijke gezondheidszorg. De tijdgeest was open, als reactie op de repressieve jaren vijftig waartegen men zich af wilde zetten. Men kreeg een grote belangstelling voor de psychologie en voor de psychotherapie. Binnen de psychiatrie kwamen er steeds meer klachten over de psychofarmaca, vooral over hun nadelige bijwerkingen. Van overheidswege werden nu ook psychotherapeutische behandelingen, waaronder die van de psychoanalyse, vergoed, in het kader van de Algemene Bijstandswet. De psychoanalyse kreeg wel veel concurrentie te verduren, en werd door velen als een elitaire behandelingsvorm gezien. Er deden ook andere behandelvormen hun intrede, zoals de gedragstherapie, de gestalttherapie, en de rogeriaanse therapie, vaak onder invloed van de anti-psychiatrie, de antropologie, en de sociale psychiatrie. Affaires als 'Dennendal' en boeken als de bestseller *Wie is van hout...* van Jan Foudraine<sup>54</sup> waren spraakmakend. Een gelijkwaardige relatie tussen arts en patiënt stond op de voorgrond: '[...] psychiaters trokken hun witte jas uit, lieten hun haar groeien en lieten zich tutoyeren [...]. [Er] was een toenemend

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

persoonlijk contact met patiënten en hun familie, en er werd veel ruimte gegeven aan het persoonlijke verhaal van de individuele patiënt. [...] Steeds meer psychodynamisch georiënteerde psychiaters werden hoogleraar.<sup>55</sup> Er waren inmiddels diverse Instituten voor Medische Psychotherapie opgericht, waarbij de psychiater en psychoanalyticus A. van Dantzig de leidende figuur was. Deze instellingen, waar voornamelijk psychiaters en psychologen werkten, werden in het begin van de jaren tachtig omgevormd tot de Riaggs, de regionale instellingen voor ambulante gezondheidszorg.<sup>56</sup> De bekende psychiater en psychoanalyticus P. C. Kuiper werd in 1961 tot hoogleraar psychiatrie benoemd aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn boeken *Neurosenleer* (1966) en *Hoofdsom der psychiatrie* (1973),<sup>57</sup> beide met een sterk psychoanalytische inslag, werden standaardwerken in de opleiding tot arts.

Ook in internationaal verband speelden de Nederlandse psychoanalytici geen onbelangrijke rol. Zo was de Nederlandse psychoanalyticus P. J. van der Leeuw van 1965 tot 1969 voorzitter van de International Psychoanalytical Association, en organiseerde de Vereniging in 1965 het 24ste Internationale Psychoanalytische Congres in Amsterdam. De Nederlandse Vereniging telde in 1965 circa 130 (kandidaat)leden en het Genootschap ongeveer 80. Bij beide gezelschappen duurde de opleiding tot analyticus lang. Als vooropleiding was een studie psychiatrie of klinische psychologie vereist, al volstond in sommige gevallen maatschappelijk werk met voortgezette opleiding. Een leeranalyse duurde in het begin van de jaren zeventig zeker vijf jaar, daarnaast volgde men drie jaar lang theoretische cursussen en deed men enkele analyses onder supervisie. Al met al duurde de opleiding een jaar of tien, vaak langer.

De verbreding van de psychotherapie en de psychoanalyse kreeg onder meer gestalte in de oprichting van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie in 1979. Daar werd niet gekozen voor de klassieke bankbehandelingen van vier, vijf dagen per week, maar voor psychoanalytische vis-à-vis therapieën, waarbij de cliënt en de psychotherapeut tegenover elkaar zitten, met meestal een frequentie van twee of een keer per week. Halverwege de jaren negentig had deze vereniging 282 leden, tegenover de Vereniging met 325 leden en het Genootschap 144 leden.<sup>58</sup>

### *Freud en de psychoanalyse in Nederland*

In kringen van kunstenaars, schrijvers en intellectuelen werd de psychoanalyse tijdens de jaren zestig en zeventig als vooruitstrevend en bevrijdend gezien. Het is in dit verband veelzeggend dat een literaire uitgeverij als De Bezige Bij in het begin van de jaren zestig het voortouw nam om een grote Freud-editie samen te stellen, waarvan onder anderen de Nederlandse dichter Adriaan Morriën (1912 – 2002) een warm voorstander was. De jaren zeventig kunnen beschouwd worden als de vette jaren van de psychoanalyse. De meeste boeken van Freud werden in Nederland in deze tijdperiode verkocht. Er kwamen ook verwante psychoanalytische uitgaven op de markt en tevens werd niet strikt freudiaanse literatuur uitgegeven zoals *Taal en verlangen* van A. Mooij,<sup>59</sup> die het gedachtegoed van Jacques Lacan in Nederland introduceerde.

#### *Kritiek, medicalisering en toekomst*

De jaren tachtig lieten echter een kentering zien in de maatschappelijke opvatting met betrekking tot de psychoanalyse. Het freudiaanse denken kwam steeds meer onder vuur te liggen en moest voortdurend zijn wetenschappelijkheid bewijzen. De wetenschappelijke status van de psychoanalyse werd veelvuldig onderwerp van debat, ook in psychiatrische kringen. Er ontstond een tweespalt: enerzijds meende een toenemend aantal psychiaters dat het de psychoanalyse aan een empirisch-wetenschappelijke onderbouwing ontbrak, en dat theoretische freudiaanse concepten nauwelijks toetsbaar waren; aan de andere kant stond een minderheid van psychiaters die de psychoanalyse als een hermeneutische discipline beschouwde.<sup>60</sup> Freud stond bovendien in het teken van 'ontmaskering', er volgde toenemende kritiek op zijn leer en vooral op zijn persoon. Het zogenaamde 'Freudbashing' werd een internationaal verschijnsel, in Nederland onder anderen aangevoerd door de socioloog Han Israëls.<sup>61</sup> De psychoanalyse leek ook minder goed te passen in de tijd van het postmodernisme, waar een afkeer bestond van grote ideologieën en allesverklarende theorieën. De freudiaanse leer, met haar accent op het onbewuste, stond ook in contrast met het opkomend pragmatisme.

De psychiatrie werd nadrukkelijk een classificerende psychiatrie, waarbij een internationaal veelgebruikt diagnostisch instru-



2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

ment, de *Diagnostic Statistical Manual* (DSM) de bijbel in de psychiatrie werd. De biologische psychiatrie — door de Groningse hoogleraar psychiatrie H. M. van Praag ontwikkeld en georganiseerd in Nederland — werd dominant, ondanks zijn waarschuwing voor een eenzijdige biologische opvatting van de psychiatrie.<sup>62</sup> Deze tak van de psychiatrie, die de relatie tussen hersenen en gedrag onderzoekt, kon op empirische wijze onderzoeksgegevens vergaren. In de forensische psychiatrie zijn psychoanalytische inzichten in psychiatrische rapportage aan de rechter wel behouden gebleven, zoals bij het Pieter Baan Centrum, maar ook deze praktijk kwam steeds meer onder kritiek te staan.

In de academische psychologie heeft de psychoanalyse zich eigenlijk nooit een vaste plek kunnen veroveren. Na de Tweede Wereldoorlog kwam er in de universitaire psychologie een omslag van een wijsgerige psychologie naar een empirische-kwantitatieve psychologie volgens natuurwetenschappelijk model, waarin stromingen als het behaviorisme het wonnen van de psychoanalyse. Het ging in de psychologie steeds meer om 'meten en registreren', waartoe de Utrechtse hoogleraren psychologie A. D. de Groot en J. Linschoten — de laatste met zijn standaardwerk *Idolen van de psycholoog* (1964)<sup>63</sup> — het startschot hadden gegeven. De psychoanalyse heeft vervolgens geen initiatief genomen om academische samenwerking te zoeken met de wetenschappelijke psychologie. Gaandeweg is de psychoanalyse in een academisch en theoretisch isolement terecht gekomen.<sup>64</sup> Ondanks deze stevige tegenwind verdween de psychoanalyse niet volledig, maar een krachtig weerwoord van de psychoanalytici op de vele kritiek bleef uit. Zij leken zich vooral terug te trekken in hun individuele praktijkvoering en naar binnen te keren in verenigingsverband.

Langzamerhand kwam in de jaren negentig de nadruk masschaappelijk steeds meer te liggen op resultaatgerichtheid en efficiency. In de geestelijke gezondheidszorg werd de medicalisering in dit verband het centrale kenmerk, passend in een algemeen streven naar controle. Psychiaters en psychologen gingen ook steeds meer protocollair te werk. De invloed en de macht van de farmaceutische industrie en van de ziektekostenverzekeraars

bij de behandeling van patiënten werd steeds groter. Het wetenschappelijk onderzoek in de psychiatrie volgde de lijn van ‘evidence based medicine’, met gebruikmaking van onder andere hersenonderzoek en neuro-imaging technieken. Het medische model en het biologisch denken keerden terug. Deze medische exclusiviteit van de psychiatrie deed de psychoanalyse verdwijnen, zoals Paul Schnabel in 1995 opmerkte: ‘De paradox is dat het psychoanalytisch discours ingeburgerd is in onze cultuur, maar “uitgeburgerd” is in de psychiatrische beroeps wereld.’<sup>65</sup>

Als alternatief voor de psychoanalytische behandeltechniek deden de cognitieve gedragstherapie en pragmatische, kortdurende behandelingen hun intrede. In de psychotherapeutische behandelpraktijk leeft de psychoanalyse in ons land weliswaar nog voort, maar nauwelijks op de klassieke manier. Meestal is er sprake van een afgeleide vorm van psychoanalyse, met minder zittingen en zonder gebruikmaking van de bank.

Pas in de beginjaren van het laatste decennium van de twintigste eeuw kwam er een opleving van psychoanalytische activiteit. Op verenigingsniveau ontstond toenadering tussen de verschillende partijen. De opleidingen zagen er bij de psychoanalytische verenigingen nagenoeg hetzelfde uit: een leeranalyse, theoretische en technische seminars en enkele controleanalyses.<sup>66</sup> Het tijdschrift *Psychoanalytisch Forum* — het officiële blad van het Genootschap dat tussen 1983 en 1994 bestond, werd in 1995 opgevolgd door het *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, dat vier keer per jaar verschijnt en een gezamenlijke uitgave is van zeven deelnemende Nederlandse en Vlaamse organisaties: de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap, de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie, de Stichting Psychoanalyse en Cultuur, de Belgische School voor Psychoanalyse, de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse en de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie.<sup>67</sup> Voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse psychoanalytische beweging werd er in verregaande mate samengewerkt, en werden verschillen overvleugeld door de wens een nieuw commercieel tijdschrift in het leven te roepen. De welkomstwoorden van de toenmalige Spaanse voorzitter van de International Psychoanalytical

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

Association, R. Horacio Etchegoyen, schetsten het oprichtingsmoment op treffende wijze:

‘Het nieuwe tijdschrift zal een oud verlangen vervullen van de Nederlandstalige analytici, die door hun geschiedenis, hun traditie — en op dit moment bijzonder gelukkig met hun eensgezindheid — het verdienen om een tijdschrift te hebben dat hen in staat stelt te communiceren in hun moedertaal en dat een antwoord kan zijn op toenemende wetenschappelijke activiteiten.’<sup>68</sup>

Twee jaar eerder, in 1993, vond in Amsterdam het 38ste Internationale Congres voor Psychoanalytici plaats, waaruit een nieuw periodiek voortvloeide: *The Dutch Annual of Psychoanalysis*, dat in het Engels bijdragen publiceert van Nederlandse auteurs. Buiten de psychologie en de psychiatrie ging het psychoanalytisch gedachtegoed meer leven in de geesteswetenschappen, met name in de letteren en in de cultuurwetenschappen. In 1989 werd de Stichting Psychoanalyse en Cultuur opgericht, die ook een aantal publicaties heeft uitgegeven en congressen organiseerde.<sup>69</sup>

Terugblikkend op honderd jaar geschiedenis van de Nederlandse psychoanalyse kan worden geconstateerd dat de beeldvorming van de psychoanalyse en van Freud wisselend is geweest. Deze waren voortdurend veranderlijk, met een aantal karakteristieke perioden, hoogtepunten en crises, maar ook vaak met een dubbele houding. Freud en zijn leer zijn bijna altijd omstrede geweest. De reacties die Freud en zijn psychoanalyse teweegbrachten, liepen enorm uiteen, van regelrechte haat en afkeer tot grenzeloze bewondering en idolatie. Voor een wetenschapper is dat heel bijzonder. De beoordeling van de psychoanalyse was tegen het einde van de vorige eeuw minder extreem. De psychoanalyse was marginaal aanwezig en werd in het algemeen min of meer kritisch gedoogd.

Natuurlijk rijst de vraag of de Nederlandse psychoanalyse een status aparte heeft in vergelijking met andere landen. Volgens Brinkgreve is er in Nederland niet een eigen, psychoanalytische stroming tot ontwikkeling gekomen, zoals in Engeland de kinder-

### *Freud en de psychoanalyse in Nederland*

psychoanalyse van Melanie Klein, in de Verenigde Staten de zelf - psychologie van Heinz Kohut, of in Frankrijk de structuralistisch georiënteerde psychoanalyse van Jacques Lacan. De bijzondere bijdrage van Nederland aan de psychoanalyse ligt wellicht eerder in de omstandigheid dat de psychoanalyse in Nederland vroeg erkenning en bijval vond, dat Freuds werk met behulp van psychoanalytici in Nederland snel en meestal vakkundig is uitgegeven, en dat de Nederlandse uitgeverij Allert de Lange ten tijde van het opkomende nazisme de (Duitse) uitgave van Freuds *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* verzorgde. Het is opvallend dat de psychoanalytische beroepsgroep, uitgezonderd de psychoanalytische pioniers, zich veelal van de buitenwereld heeft afgeschermd. Psychoanalytici namen — nogal eens uit discretie-overwegingen — meestal niet deel aan het publieke debat, en leverden geen bijdrage aan opinievorming rond maatschappelijke en politieke thema's. De psychoanalyse lijkt daarmee niet geheel opgenomen te zijn in het intellectuele kader, zoals dat bijvoorbeeld in Frankrijk of in de Verenigde Staten wel het geval is (geweest).

De toekomst van de psychoanalyse in Nederland lijkt voorlopig buiten het terrein van de geestelijke gezondheidszorg te liggen, al lijken er kansen te zijn voor de neuropsychanalyse, die vooral in Engeland en de Verenigde Staten in opmars is.<sup>70</sup> Zoals de geschiedenis laat zien, liggen de beelden van de psychoanalyse en van Freud niet vast, en lijkt er eerder sprake te zijn van grote pendelbewegingen. De vraag of de psychoanalyse behoort tot de natuurwetenschappen of de geesteswetenschappen is een kwestie die steeds terugkeert, aan het begin van de twintigste eeuw én aan het einde daarvan. Is Freud aan het begin van deze eeuw min of meer buiten beeld geraakt in de geestelijke gezondheidszorg, zijn teksten zijn blijven bestaan en zijn met regelmaat heruitgegeven, herzien en hervertaald. Freud blijft de auteur van klassieke bronteksten, die men kan verwerpen, omarmen, bekritisieren, interpreteren of toepassen.

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

Noten

- 1 Peter Gay, *Sigmund Freud. Leven en werk*. Baarn: Tirion, 1989, en Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud*. Londen: The Hogarth Press, 1953-57.
- 2 I. Bulhof, *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*. Baarn: Ambo, 1984; C. Brinkgreve, *Psychoanalyse in Nederland. Een vestigingsstrijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984; H. Stroeken, *Freud in Nederland. Een eeuw psychoanalyse*. Amsterdam: Boom, 1999. Zie ook de beperkte Nederlandse psychoanalytische bibliografie in Stroeken, p. 136-139.
- 3 Zie S. Freud, 'Antwort auf eine Rundfrage Vom Lesen und von guten Büchern (1906)', *Gesammelte Werke*, p. 662-664.
- 4 Ontleend aan I. Grubrich-Simitis, *Zurück zu Freuds Texten*, p. 31.
- 5 S. Freud, 'Zelfportret', *Sigmund Freud Nederlandse Editie. De psychoanalytische beweging 2*. Meppel / Amsterdam: Boom, 1991, p. 16. Oorspronkelijk in 1925 verschenen onder de titel 'Selbstdarstellung', in: Grote (red.), *Die Medizin der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, nr. 4. Leipzig: Meiner, p. 1-52.
- 6 Zie o.a. *Zur Auffassung der Aphasien. Eine kritische Studie*. Wenen: Franz Deuticke, 1891; 'Zur Kenntnis der cerebralen Diplegien des Kindesalters', *Beiträge zur Kinderheilkunde*, M. Kassowitz (Hrsg.), Heft 3. Wenen: Franz Deuticke, 1893; 'Die infantile Cerebrallähmung' Teil II, Abt. II, in: H. Nothnagel (red.), *Spezielle Pathologie und Therapie*, Bd. 9. Wenen: Alfred Hölder, 1897.
- 7 Vertaling van John Stuart Mill: 'Über Frauenemanzipation', 'Plato', 'Die Arbeitersfrage', 'Der Sozialismus'. In: J. S. Mill, *Gesammelte Werke*, Th. Gompertz (red.), Bd. 12. Leipzig, 1880.
- 8 S. Freud, 'Bericht über meine mit Universitäts-Jubiläums-Reise - stipendium unternommene Reise nach Paris und Berlin. Oktober 1885-Ende März 1886', in: J. en R. Gicklhorn, *Sigmund Freuds akademische Laufbahn im Lichte der Dokumente*. Wenen / Innsbruck: Urban & Schwarzenberg, 1960, p. 82-89. Oorspronkelijk verschenen in 1885. Tevens schrijft Freud over zijn verblijf in Parijs in verschillende brieven aan zijn verloofde Martha Bernays, zie S. Freud, *Briedsbrieven. Brieven aan Martha Bernays uit de jaren 1882-1886*. Amsterdam: Boom, 1997.
- 9 S. Freud, 'Zelfportret', p. 21-22.
- 10 Zie Freuds publicaties *Die Suggestion und ihre Heilwirkung*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1888; 'Psychischen Behandlung (Seelebehandlung)', in: R. Kossman en J. Weiss (red.), *Die Gesundheit. Ihre Erhaltung, ihre Störungen, ihre Wiederherstellung*. Stuttgart / Berlijn / Leipzig, 1890, p. 386-384; 'Die Abwehr-Neuropsychosen', *Neurologisches Zentralblatt*, 13, 1894, aflevering 10, p. 362-364 en 11, p. 402-409; 'Über Deckerinnerungen', *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*, 1899, 6, (3), p. 215-230.
- 11 S. Freud, 'Zelfportret', p. 26.
- 12 H. Bernheim, *Neue Studien über Hypnotismus, Suggestion und Psychotherapie*. Leipzig/Wenen: Hugo Heller, 1892.
- 13 S. Freud, 'Entwurf einer Psychologie', *Gesammelte Werke, Nachtragsband*, 1950, p. 387-477. Datering van schrijven rond 1895.
- 14 S. Freud en J. Breuer, *Studien über Hysterie*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1895.
- 15 S. Freud, 'Zelfportret', p. 33.
- 16 S. Freud, *Die Traumdeutung*. Leip-

- zig/Wenen: Franz Deuticke, 1900 (uitgeleverd in 1899).
- 17 Nederlandse vertaling: 'De droomduiding'. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Psychoanalytische duiding 2/3*. Meppel/Amsterdam: Boom, 1987, p. 37 (15 maart 1931).
- 18 S. Freud, 'Zur Psychopathologie des Alltagslebens', *Monatschrift für Psychiatrie und Neurologie*, 1910, 10 (1) juli, p. 1-31, (2) augustus, p. 95-143.
- 19 S. Freud, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1905.
- 20 S. Freud, *Über Psychoanalyse*. Leipzig/Wenen: Franz Deuticke, 1910.
- 21 S. Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Leipzig/Wenen: Hugo Heller, 1916-1917.
- 22 S. Freud, *Das Ich und das Es*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1923.
- 23 S. Freud, 'Zelfportret', p. 70.
- 24 A. van Dantzig, 'Inleiding' bij S. Freud, *Ziektegeschiedenissen*. Amsterdam: Boom, 1998, p. 13-14.
- 25 S. Freud, *Totem und Tabu*, in: Deel 1 (onder de titel 'Über einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker', *Imago* 1 (1), 1912, p. 17-33, deel 2 (zelfde titel), *Imago*, 1 (3), 1912, p. 213-227 en (4), p. 301-333, deel 3 (zelfde titel), *Imago* 2 (1), 1913, p. 1-21, deel 4 (zelfde titel), *Imago*, 2, (4), 1913, p. 357-408. Onder de titel *Totem und Tabu* werd het boek in 1913 in een band uitgegeven bij Hugo Heller, Leipzig/Wenen.
- 26 S. Freud, 'Totem en taboe'. *Sigmund Freud Nederlandse Editie. Cultuur en religie 4*. Meppel/Amsterdam: Boom, 1984, p. 24; vertaling van Th. Mann, 'Die Stellung Freuds in der moderne Geistesgeschichte', *Psychoanalytische Bewegung*, 1929, 1, p. 3.
- 27 S. Freud, 'Zeitgemässes über Krieg und Tod', *Imago*, 4, (1), p. 1-21, 1915.
- 28 S. Freud, *Massenpsychologie und Ich-analyse*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1921.
- 29 S. Freud, *Die Zukunft einer Illusion*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1927.
- 30 S. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*. Leipzig/Wenen/Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1930.
- 31 H. Stroeken, *Nieuw psychoanalytisch woordenboek*, p. 244.
- 32 Bijvoorbeeld S. Freud & S. Ferenczi, *Briefwechsel* (3 delen, Hrsg. E. Brabant en E. Falzeder & P. Giampieri-Deutsch). Wenen/Keulen/Weimar: Böhlau, 1993-2005; S. Freud & Oskar Pfister, *Briefe 1909-1939* (Hrsg. E. L. Freud en H. Meng). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1963; S. Freud & Anna Freud, *Briefwechsel 1904-1938* (Hrsg. I. Meyer-Palmedo). Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag (verwacht in 2006).
- 33 Walter Muschg, *De ontwrichting van de Duitse literatuur*, p. 127. Zie ook W. Schönau, *Sigmunds Freuds Prosa. Literarische Elemente seines Stils*. Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1968 en P. Mahoney, *Freud as a Writer*. New York: International Universities Press, 1982.
- 34 S. Freud, *Zur Auffassung der Aphasien. Eine kritische Studie*. Wenen: Franz Deuticke, 1891.
- 35 Ontleend aan Grubrich-Simitis, p. 32-34.
- 36 M.G. Hall, 'The fate of the Internationaler Psychoanalytischer Verlag', in E. Timms en N. Segal (eds), *Freud in Exile. Psychoanalysis and its Vicissitudes*. New Haven/Londen: Yale University Press, 1988, p. 90-93.

2 *Sigmund Freud en de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland*

- 37 Rondschrijven van Freud, (kopie) brief aanwezig in archief Westerman Holstijn.
- 38 M. G. Hall, p. 104, noot 8.
- 39 *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* werd al in augustus 1938 gedrukt. Een Engelse uitgave verscheen onder de titel *Moses and Monotheism* in 1939 bij The Hogarth Press in Londen en bij het uitgevershuis Knopf in New York. Een Nederlandse vertaling werd voor het eerst gepubliceerd in 1947 bij de Amsterdamse uitgever G. W. Breughel, met als titel *Mozes en het monotheïsme*.
- 40 P. Gay, *Sigmund Freud*, p. 585.
- 41 Zie voor een gedetailleerde beschrijving van dit congres J. Bos, *Een eeuw Freud. Met het oog op de geschiedenis*. Amsterdam: Boom, 2001, hfst. 10.
- 42 S. Freud, 'Zelfportret', p. 65.
- 43 A. Stärcke, 'Holländische Literatur', *Bericht über die Fortschritte der Psychoanalyse in den Jahren 1914-1919. Beihefte der Internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1921, p. 333-347.
- 44 R. Abma en I. Weijers, *Met gezag en deskundigheid. De historie van het beroep psychiater in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2005, p. 67-69.
- 45 Idem, p. 235.
- 46 Idem, p. 70.
- 47 H. Stroeken, 'Splijtingen in de Nederlandse psychoanalytische wereld', *Psychoanalytische Perspectieven*, 2004, 22, 1, p. 49-59. Zie ook H. Stroeken, 'Psychoanalysis in The Netherlands during World War II', *International Forum of Psychoanalysis*, 2003, nr. 2-3, p. 130-135.
- 48 Voor de geschiedenis van het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap zie A. Stufkens (red.), *Andere kamers in het huis van Freud. Vijftig jaar Nederlands Psychoanalytisch Genootschap*. Amsterdam: Boom, 1997.
- 49 Bulhof, p. 351.
- 50 Bulhof, p. 290-292.
- 51 Abma en Weijers, p. 80-85.
- 52 Idem, p. 235-236.
- 53 Mededeling van H. M. van Praag aan auteur, 14 februari 2005.
- 54 J. Foudraine, *Wie is van hout... Een gang door de psychiatrie*. Baarn: Ambo, 1971.
- 55 Abma en Weijers, p. 165.
- 56 Zie voor de geschiedenis van de psychotherapie in Nederland, H. M. Reijzer, *Naar een nieuw beroep. Psychotherapeut in Nederland*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1993.
- 57 P. C. Kuiper, *Neurosenleer*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1966; *Hoofdsom der psychiatrie*, Utrecht: Bijleveld, 1973.
- 58 De ledenaantallen zijn ontleend aan Stroeken, *Freud in Nederland*, p. 95-96.
- 59 A. Mooij, *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppe: Boom, 1975.
- 60 W. Heuves, 'Psychologie en psychoanalyse. Over het onderwijs aan de universiteit', in: A. Stufkens (red.), *Andere kamers in het huis van Freud*, p. 105.
- 61 Zie H. Israëls, *De Weense kwakzalver. Honderd jaar Freud en de freudianen*. Amsterdam: Bert Bakker, 1999.
- 62 Mededeling van H. M. van Praag aan auteur, 14 februari 2005.
- 63 J. Linschoten, *Idolen van de psycholoog*. Utrecht: Bijleveld, 1964.
- 64 Heuves, p. 106-107.
- 65 Abma en Weijers, p. 236. Citaat van P. Schnabel uit *De weerbarstige geestesziekte. Naar een nieuwe sociologie van de geestelijke gezondheidszorg*. Nijmegen: SUN, 1995.
- 66 H. Stroeken, *Freud in Nederland*, p. 97. Vanaf 2001 is er een opleiding tot psychoanalyticus die opgezet

is door de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap en de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie. Binnen de Vereniging voor Psychoanalyse heeft zich sinds 2004 echter een neoconservatieve groep afgesplitst.

67 Het *Tijdschrift voor Psychoanalyse* werd in 1995 opgericht, met als eerste hoofdredacteur H. M. Reijzer, en uitgegeven door Uitgeverij Boom. Het bestaat nog steeds, nu geleid

door de hoofdredacteur Frans Schalkwijk.

68 R. Horacio Etchegoyen, 'Welkom aan het Tijdschrift voor Psychoanalyse', *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 1995, 1, p. 58.

69 Zie bijvoorbeeld H. Hillenaar en W. Schönau, *Literatuur in psychoanalytisch perspectief*. Amsterdam: Rodopi, 1990.

70 Zie M. Solms, 'Freud returns', *Scientific American*, mei 2004, p. 58-62; B. Lakotta, 'Die Natur der Seele', *Der Spiegel*, 2005, 16, p. 176-189.